(in de kantlijn toegevoegd: want hy heft noch mit Willem Costers wat te schicken) ende hy sat by den coster callende [= te praten, kletsen] ende die coster stont op en maeckte syn water ende van stonde quam die coster in ende was hantgemeyn buytten gewest mit Willem Willemss Costers ende van stonde aen quamen alle die inder cameren waren mit een st[. . .]ynge ende mit schoetgavelen [= hooivorken], mit cuze [= knodsen] ende andere stocken ende sloegen den coster ende hy werde hem [= weerde zich] wederom ende daer worde een can wt syn ghelaech geworpen op die coster en Willem lach boven op die coster.

Wessel tuychde dat hy stont by Claes Dirckss ende had syn gavelynn inder hant ende begerde mede te schyen ende sach datzy all tsamen wtter cameren quamen mit stocken cuyssen ende sloegen tegen die coster.

Jan Henrickz. tuychde by sine ede dat hy den Wever ierst sloech mit een stoel ende do [= toen] sloech die coster hem mit een cord [= kort] mes ende do nam hy een stock ende sloech die coster wederom ende dede syn best.
Henrick die Wever tuychde by sinen ede dat hy hoerde een romuer [= rumoer] buytten den huysse dae die coster was ende meacte syn water ende hy stont op ende brocht die coster syn mes ende word een can op syn borst geworpen ende sach dat zy al tesamen vier tegen den coster scloegen ende hy quam daernae van buytten ende stiet die doer wtten geheng [= hengsel] ende die coster viel mit een slach ende worp onder die voeten ofter d[. . .].

Peter Janss tuychde dat hy nyet den coster en heft sien sclaen. Dan int lest sach hy den coster onder die voeten liggen ende hy hoerde roepen: slaet doet, slaet doet. Mer hy en heft selve nyet gedaen.
Gherrit Dirck Aertss tuychde by sinen ede dat hy den coster in ghenen dinge misdaen en heft mit werpen noch steecken noch gesclagen. Dan hy had ii cannen die een nam hem Frans wtter hand ende worp daer mede ende die ander behielt hy in syn hant ende hy sach den Wever van buytten in . . . stecken. Ende Tomas die stack ende sloech mitter gaveline nae den coster.

H.L.Ph. Leeuwenberg.

Een "Utrechtenaer" in Vianen. Kroniek van een sodomieproces

In de jaren 1730-1731 vonden er in ons land, de toenmalige Republiek der Verenigde Nederlanden, een aantal processen plaats tegen van sodomie verdachte personen. De rechtbank in de stad Utrecht gaf de stoot tot een reeks van aanhoudingen en vervolgingen in het hele land. Het laatste proces in deze reeks vond in 1731 te Vianen plaats. Het betrof hier de van sodomie beschuldigde predikant ds. Emanuel Valk. In dit artikel wil ik me allereerst bezighouden met de term sodomie. Vervolgens zal ik aandacht schenken aan de sodomieprocessen uit de jaren 1730-1731 om tenslotte te eindigen met de gebeurtenissen rondom Emanuel Valk.

De oorsprong van de term sodomie is terug te voeren op Genesis 19 : 1-29. Volgens een uitleg van dit bijbelgedeelte had God de steden Sodom en Ghomorra vernietigd, omdat mannen in die steden zich schuldig gemaakt hadden aan homoseksuele handelingen. Het achttiende eeuwse *Woordenboek van konsten en wetenschappen* van Egbertus Buys zegt: *sodomie is een ontucht tegen de natuur, die met personen van het zelfde geslacht of zelfs met redenlooze dieren gepleegd wordt.* Het achttiende eeuwse justitiële apparaat hanteerde een beperkte definitie van sodomie: het verstond daar uitsluitend onder anaal contact tussen personen van het zelfde geslacht[1].

Behalve het woord sodomiet komen we in de achttiende eeuw ook het woord *Utrechtenaer* (Utrecht) *nigt* (Friesland) en *lolhans* (Amsterdam) tegen. Volledigheidshalve merk ik op dat het begrip sodomie niet correspondeert met onze hedendaagse term homoseksualiteit. Dit is een term, die pas in de tweede helft van de negentiende eeuw is ontstaan en die zowel op het verlangen naar, als op het homosexuele contact zelf betrekking heeft.

De sodomieprocessen in de jaren 1730-1731

In 1713 werd te Utrecht, na het beëindigen van de Spaanse Successieoorlog de Vrede van Utrecht gesloten. Bij die gelegenheid werd de Hollandse samenleving door de aanwezigheid van buitenlandse diplomaten voor het eerst openlijk geconfronteerd met homoseksueel gedrag. Hier ligt dan ook vermoedelijk mede de oorsprong van het woord *Utrechtenaer* in de betekenis van homoseksueel[2]. Het is dan ook niet vreemd, dat niet lang daarna het idee circuleerde. dat van uit de rooms-katholieke landen met name Frankrijk en Italië de zonde van de sodomie naar de Nederlanden was geëxporteerd.

Gezicht op stadhuis en domtoren te Utrecht. Kopergravure uit 1713 door I. Smit. Foto GA Utrecht.

In datzelfde Utrecht ontdekte de koster van de Domkerk in januari 1730 dat sodomieten een geheime ontmoetingsplaats hadden te midden van de resten van het ten gevolge van een orkaan in augustus 1674 gedeeltelijk ingestorte schip. De koster deed aangifte, toen hij op heterdaad sodomieten betrapt had. Na een uitgebreid onderzoek door de rechtbank ging men tot vervolging en aanhouding over. De gearresteerde Zacharias Wilsma speelde een belangrijke rol in het proces dat volgde. Uit zijn verklaringen bleek dat er een groot sodomitisch netwerk in de Republiek bestond, waarbij ook vele vooraanstaanden betrokken waren. Wilsma, een voormalig soldaat, was als herenknecht in dienst geweest van vele meesters, verspreid over het hele land en door deze omstandigheden was juist hij met zoveel sodomieten in aanraking gekomen. Uit de verhoren van de gearresteerden werd het de Utrechtse rechtbank duidelijk waar de sodomieten hun bijeenkomsten hadden. Zo werd het gerecht opmerkzaam gemaakt op een koffiehuis aan de Ganzenmarkt en op *seecker huys in de Lollestraat* en vooral op wat genoemd werd, de Academie. Hiermee werd niet bedoeld de in 1636 tot Academie verheven Illustere school zelf, maar de tussen de Domkerk en de kapittelzaal van de Dom – de hoorzaal der Academie – gelegen kloostergang, ook wel ''wandelplaats'' van de Academie genoemd. Ook zouden bij de wachtposten in de stad en op de wallen rond de stad regelmatig sodomieten elkaar ontmoeten. Er trad een sneeuwbaleffect op. Vanuit Utrecht werden brieven gestuurd naar rechtbanken in andere steden, waar vervolgens de jacht op sodomieten werd geopend. De gerechtelijke vervolging te Utrecht begon op 22 februari 1730 en vanaf 5 mei kan van een landelijke vervolging gesproken worden, omdat toen gelijktijdig met de Utrechtse processen in andere steden rechtszaken liepen inzake sodomie. In 1731 vonden er nog enkele processen plaats, waarbij het berucht geworden monsterproces te Faan (in de buurt van Groningen) van 24 september

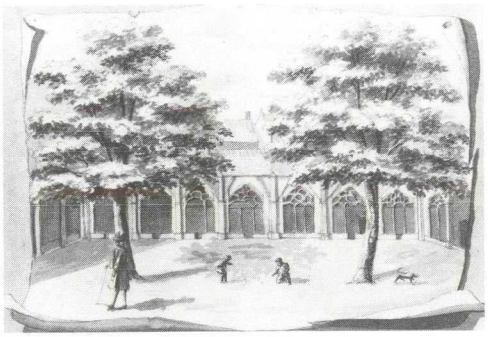

Kloostergang van de Dom te Utrecht. Gewassen tekening on O.I. inkt door L.P. Serrurier. Foto GA Utrecht.

1731 wel vermeld moet worden. Twee en twintig mannen en jongens in de leeftijd van 14-45 jaar werden daar ter dood veroordeeld, gewurgd en vervolgens verbrand.

De veroordeling van sodomieten

Op 21 juli 1730 hadden de Staten van Holland en West-Friesland een plakkaat uitgevaardigd, waarin ze sodomie formeel strafbaar stelden. In het plakkaat spraken de Staten de hoop uit, *dat God almagtig de ongerechtigheid van het land met syne vreeselijk oordeel niet koome te besoeken en het land met syne inwoonderen niet koome uit te spouwen.* Op sodomie kwam de doodstraf te staan, maar de wijze van executeren liet het plakkaat over aan de inzichten van de rechters. Op het *om vuil gewin* beschikbaar stellen van huizen voor het plegen van sodomie stelde het plakkaat eveneens de doodstraf. Rechters moesten de lijken van de geëxecuteerden laten verbranden, naar het galgenveld brengen of in zee laten werpen. De rechtbanken moesten tenslotte voortvluchtige verdachten indagen. Verschenen de ingedaagden niet, dan stond hen verbanning te wachten.
In zijn totaliteit heeft de Utrechtse vervolging tot elf doodvonnissen geleid, zes verbanningen en twee levenslange opsluitingen. Twee personen werden vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs. Het overgrote deel van de verdachten heeft het leven weten te redden door te vluchten[3]. De executies vonden in het geheim plaats in de kelder van het huis "Hasenberg" aan de Oudegracht waar het gerecht zetelde. De Utrechtse schepenbank hield aan die geheime executies vast, ook toen de vervolgingen al lang landelijke dimensies hadden aangenomen en men in andere steden was overgegaan tot publieke terechtstellingen. Voor wat betreft de Republiek in zijn geheel, werden er in de achttiende eeuw in totaal 289 personen vervolgd, van wie er 70 ter dood veroordeeld werden en 107 bij verstek werden verbannen[4]. Bijna alle ter dood veroordeelde sodomieten stierven aan de worgpaal. Wurgen was in de achttiende eeuw een typische vrouwenstraf en werd anders nooit op mannen toegepast. Na 1731 verslapte de vervolging zodanig, dat de Staten van Holland in 1765 de rechtsgeldigheid van het Plakkaat opnieuw vastlegden. Er vielen na 1765 nog wel wat slachtoffers, onder wie aan het einde van de achttiende eeuw ook enige vrouwen. Een hardnekkige theorie was, dat de hoogste klassen de besmettingshaard zouden zijn, van waaruit het *vuyle werk* werd doorgegeven. Inderdaad bevonden zich in 1730 onder de voortvluchtigen veel mensen uit de hoogste klassen.
Resumerend moet worden opgemerkt, dat van een systematisch vervolgingsbeleid in de achttiende eeuw geen sprake was. Het ontbreken van een adequaat opsporingsapparaat verhinderde dat. Anders dan de recente geschiedschrijving over homoseksualiteit nog wel eens wil doen geloven, zijn procedures tegen sodomieten in de achttiende eeuw een marginaal verschijnsel geweest[5].
Volgens Th. van der Meer is de feitelijke aanleiding om tot vervolging van sodomieten over te gaan, een logisch gevolg van de arrestaties en de bekentenissen van de verdachten en de daaruit volgende ontdekking van het bestaan van een omvangrijke subcultuur[6]. Voor wat betreft dit laatste, in Den Haag waren in de achttiende eeuw minstens vier *lolhuysen,* waaronder dat van Jacob Bakker. Hij bezat een soort bemiddelings-

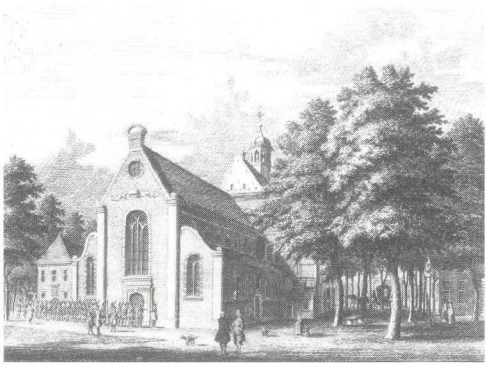

Wachtpost van de stadswacht bij de St. Janskerk te Utrecht. Kopergravure door H. Spilman en N.J. de Beyer. Foto GA Utrecht.

bureau tussen heren en knechten dat landelijke bekendheid had onder de sodomieten. Naast de *lolhuysen* was het *kruysen* (contact leggen) geliefd, met name op de Vijverberg, het Lange en Korte Voorhout en in het Haagse Bos, de zgn. *kruysbaen*. Ook in Utrecht en Groningen bestonden soortgelijke subculturen. Gezien het feit dat sodomievervolgingen zich voor 1730 nooit hebben voorgedaan op een schaal als in dat jaar en na 1811 niet meer op die wijze zijn voorgekomen, zouden die vervolgingen wel eens typerend voor de achttiende eeuw geweest kunnen zijn. In 1811 toen de Republiek bij Frankrijk werd ingelijfd, kregen we te maken met het Franse wetboek van strafrecht, de zogenaamde Code Pénal. Strafbepalingen tegen gelijkgeslachtelijk verkeer ontbraken hier.

Ds. Emanuel Valk

Emanuel Valk werd in 1697 te Amsterdam geboren. Na een studie theologie aan de Leidse universiteit, deed hij op 2 november 1723 peremptoir examen voor de classis Haarlem. Hij werd toegelaten tot de bediening van het kerkelijk ambt en deed vervolgens op 21 november 1723 zijn intrede in de hervormde gemeente te Velsen. Toen hij op 18 april 1730 zijn ontslag vroeg, kreeg hij een *lovlijk testimonium dimissionis*. Vanuit Vianen werd na het vertrek van ds. J. Covijn naar Dordrecht, een beroep uitgebracht op ds. Valk. Deze nam dit beroep aan op 27 maart 1730 en werd op 14 mei daaropvolgend in de ochtenddienst bevestigd door ds. Hondius. Nog op deze zelfde dag deed hij 's middags zijn intrede. Vanwege het emeritaat van ds. J.F. Rappardus in 1730, werd kort daarna ds. G. Lentfrinck als tweede predikant aangesteld. De Viaanse kerkeraad bestond in 1730 uit de ouderlingen: Cornelis Ramot, Petrus Rijnders, Arnoldus Crinius en A.W. Wijckensloot en uit de diakenen: Pieter Hekhuysen, Arnout de Wit en Augustus Sagittarius[7].
Ds. Valk was nog geen maand in Vianen of er gingen geruchten dat hij zich in zijn vorige gemeente te Velsen schuldig zou hebben gemaakt aan sodomie. Hij zou tijdens zijn predikantschap aldaar sodomie hebben gepleegd met een knecht van Gerrit Corver, heer van Velsen en Santpoort en oud-schepen van Amsterdam. Deze knecht was voortvluchtig.
Valk overwoog toen voor enige tijd naar Amsterdam te vertrekken, wat hem echter door de drossaard van Vianen werd ontraden. Daarmee zou hij juist de schijn van schuld op zich laden. Valk sloeg deze raad echter in de wind en vertrok toch naar zijn familie en vrienden in Amsterdam, alwaar hij samen met zijn echtgenote zes weken verbleef.
Tijdens zijn afwezigheid vergaderde de Viaanse kerkeraad op 17 juni 1730 over de geruchten die over Valk de ronde deden. Dirk de Zoete, koster te Velsen, verklaarde echter op 30 juni 1730 te Vianen, dat hij volstrekt niets kwaads van ds. Valk wist te vertellen. Toen de schout, schepenen en de kerkeraad van Velsen deze uitspraak vernamen, waren ze hierover zo verbolgen, dat de koster hiervoor werd afgestraft, onder approbatie van Gerrit Corver. Ze kwamen met tegenverklaringen, volgens welke de koster juist wel kwalijke zaken over Valk had verteld.
In dezelfde periode gingen lidmaten uit de gemeente rond met handtekeningenlijsten om zijn terugkeer op de preekstoel te

bepleiten. De apotheker Augustus Sagittarius, diaken van de hervormde gemeente, biechtte op dat Valk zelf het brein achter deze actie was en dat hij hem daarin geholpen had. Op advies van de classis werd de apotheker daarom door de kerkeraad van het Heilig Avondmaal afgehouden en voor altoos uitgesloten van de kerkelijke bedieningen.
Toen Valk na zes weken in het in beroering geraakte Vianen terugkeerde, werd hij op het stadhuis ontboden. Hem werd verzocht niet te preken, tot hij zijn onschuld had aangetoond. Dit verzoek werd kracht bijgezet door het besluit van de classicale vergadering te Gouda (24 october 1730) om Valk een preekverbod op te leggen, tot dat hij zich "ter purge" had gesteld. Onder "ter purge stellen" verstond men in die tijd, dat iemand, tegen wie kwade geruchten in omloop waren, de rechter kon verzoeken, allen die iets tot beschuldiging meenden te kunnen aandragen, op te roepen om hun klacht gestand te doen[8]. Valk weigerde echter een dergelijke juridische stap te ondernemen.
Valk vroeg aan het gerecht te Vianen de kerkeraad te bevelen hem een verslag te leveren van het gebeurde en van het in de kerkeraad over hem behandelde. Het gerecht van Vianen wees Valk echter door naar de kerkelijke rechter. Op 16 januari 1731 vroeg hij om een extra classicale vergadering over zijn zaak, die een maand later bijeen kwam. Er werd daar besloten dat Valk een verslag diende te krijgen.
Drie predikanten, waaronder Valks collega te Vianen ds. Lentfrinck, gingen tegen dit besluit van de classis in beroep bij de Zuid-Hollandse synode, die op 3 juli 1731 te Dordrecht begon. Nadat enige

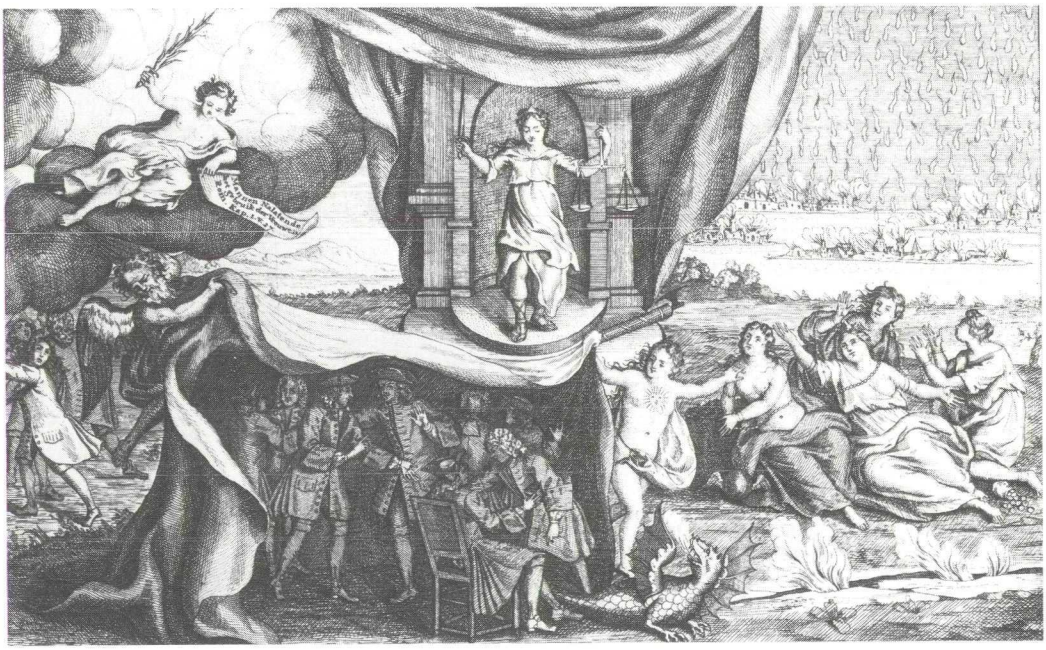

De geregtigheid Verheerlijkt door het ontdekken en straffen der Hoog-gaande zonde. Gedicht waarin sodomie aan de kaak wordt gesteld met afbeelding. Foto Atlas van Stolk Rotterdam.

afgevaardigden van de Synode met Valk hadden gesproken, werd het besluit van de classis nietig verklaard. Valk moest zich volgens de synode "ter purge stellen", zij voor het Hof van Holland hetzij voor het Hof van Vianen. Hij had al enige advocaten in de arm genomen. Dezen hadden hem steeds ontraden om aan de eis van de synode gevolg te geven. Zij waren van mening dat Valk ongeacht de uitslag van de "purge" in de ogen van derden toch verdacht zou blijven. Valk volgde dit advies op. Hij weigerde zich "ter purge te stellen bij de burgerlijke rechter en viel nu wegens deze ongehoorzaamheid onder het opheffingsdreigement van de Zuid-Hollandse Synode. Hij onttrok zich aan zijn kerkelijke rechter, door op 19 augustus 1731 zijn ambt neer te leggen. Hij vertrok uit Vianen en ging in Utrecht wonen.

De geruchten verstomden echter niet. Op 27 augustus 1731 werd Valk door de burgerlijke rechter te Vianen ingedaagd om zich te verantwoorden over deze zaak. Op een derde indaging volgde nog een vierde en tenslotte werd door toedoen van Valks echtgenote de zaak nog verder uitgesteld. Op 30 october 1731 vroeg het Hof van Vianen aan het gerecht te Utrecht, om Valk in zijn woning te arresteren. Toen Valk niet thuis werd aangetroffen, volgde het vonnis: eeuwige verbanning en verbeurdverklaring van zijn goederen. Na het vonnis vertoonde hij zich desondanks te Utrecht en werd prompt opgepakt. Gezeten op een kar werd de gearresteerde dominee naar Vianen gebracht. Daar werd hij gevangen gezet in afwachting van zijn proces. Op maandag 14 juli 1732 werd hij van 9 tot 12 uur verhoord.

Dat Valk zich door de gang van zaken vernederd zal hebben gevoeld, lijdt geen twijfel. Immers, nog geen twee jaar daarvoor was hij een geacht predikant in de plaats, waar hij nu als een misdadiger zat opgesloten in het gevang. Niet lang daarna pleegde hij zelfmoord door zich aan zijn sjerp op te hangen. Volgens de opvattingen in die tijd, betekende dat, dat hij schuldig was. Overeenkomstig de eisen van het sodomie-plakkaat van 1730 werd hij niet begraven, maar zijn lichaam werd per schip naar Den Briel vervoerd om aldaar in zee geworpen te worden.

Over het proces van ds. Valk is het laatste woord nog niet gezegd. Was hij werkelijk schuldig, of was er misschien sprake van collegiale jalouzie? In het kerkeraadsarchief zitten nogal wat leemtes en ook de notulen verschaffen ons nauwelijks duidelijkheid in deze zaak. Het proces van ds. Valk blijft 250 jaar na dato nog steeds een mysterieus geval van kommer en kwel.

M.H. Quak.

Origineele ende Autentike Copy
Van de SENTENTIE,
Uit de Secretary van VIANEN,
TEGEN

EMANUEL VALK,

Gepronunciceert op Maandag den 19 November 1731.

GEzien by de Geregte der Stede VIANEN, met aſſimatie van de Heeren en Mrs. *Nicolaas van Bronkhorſt*, en *Nicolaas Laſtdrager*, Ordinairis Raden in de Ed: Hove Provinciaal van Utrecht, als Adſſeſſores.

Het Intendit met de Verificatien daar toe dienende, onder deze Gerechte gefurneert, by de Wel-Ed: Geſtr. Heere en Mr. *Everard Francois van Schinmeipenning*, Heere van Meerkerk, Droſſard van de Stad en Landen van VIANEN.

Nomine Officii Eyſſcher, op en tegens

EMANUEL VALK,

Geweezen Predikant alhier, Gedaagde in Perſoon in deficillant,

En zulks over en ter zaake van het Verſoeyelyke crimen Sodomiæ, en het onderheemen van Seductie van andere tot het zelve, als ook het verwekken van Seditieuſe Opſchuddingen onder de Gemeente alhier.

Gezien mede de Informatien, Præcedeat, Citatien, Ediktaal en Exploiten van dien: Mitsgaders extracten uit de Officiers Rolle, waar by van het verleenen der vier defaute conſteerde.

Het voorſz Gerechte met aſſiſtentie als vooren, op alles gelet waar op in dezen te letten ſtond, *doende Recht* in Naame van Haar Ed: Groot Mogt de Heeren Staaten van Holland en Weſt-Vriesland, als Souveraine Overheeren van de Stede en Landen van VIANEN, Verſteeke den Gedaagden en Defaillant van alle Exceptien, declinatoir, dilatoir, peremptoir, weeren en defenſien, die hy gecompareerd zynde, zoude hebben mogen proponeeren.

Band voorts den zelven ten eeuwigen dage uit de Stad Vianen, en Schouts-ampten van dien, zonder daar uit weder in te komen, op pœne van zwaarder ſtraf, naar verſcheiden zaaken te inſtigeren, als men hem namaals in Hechtenis bekomen mogte.

Condemneert den Gedaagden en Defaillant, boven dien in de koſten en miſen van Juſtitie ter taxatie en moderatie van den Geregte, verklarende ten dien fine de geannteerde Goederen Pandbaar en Executabel.

Ende confiſqueert zyn vordere Goederen, ten behoeven van Hoog-gemelte Haar Ed: Groot Mog.

Ontzeggende den Heere Eyſſcher zyn vorderen Eyſch en Concluſie.

Actum pronuntiatum op den Stadhuiſſe van VIANE, in Judicio Extraordinario den 19 November 1731.

Præſentibus de Heeren en Mrs. *Nicolaas van Bronkhorſt*, en *Nicolaas Laſtdrager*, als Adſiſtenten.
Mitsgaders *Kiliaan van Renſelaar*, *Laurens Jan Schas*, *Cornelis Ramot*, *Jan Elias Martyn*, en *Joan Oſze*, Schepenen.

In kenniſſe van my Proviſioneel Secretaris,
W. KELDERMAN.

In 's GRAVENHAGE, by *Nicolaas Pieter Blommendaal*, Boekverkooper in de Boekhorſt-ſtraat. 1731.

Sententie van Ds. Emanuel Valk van 19 november 1731. Bezit Historische Vereniging het land van Brederode.